

Το νόημα της Ελληνικής Επανάστασης στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας του Λυκείου. Μια «συμβολική» μάχη σε έναν ιδεολογικό πόλεμο

Βιργινία Αρβανιτίδου

Ph.D. Παιδαγωγικής

arvanitidouvirginia2020@gmail.com

Αλεξάνδρα Μητσιάλη

Ph.D. Παιδαγωγικής

Εισαγωγή

Το συγκεκριμένο άρθρο επιχειρεί να δείξει την ιδεολογία στην ιστορική αφήγηση που αφορά την Επανάσταση του 1821 στα δύο τελευταία χρονικά σχολικά εγχειρίδια της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας που χρησιμοποιήθηκαν στο Λύκειο. Επιλέγοντας ως άξονες της ανάλυσης α) το χαρακτήρα της ελληνικής επανάστασης, β) την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, γ) τις εμφύλιες συγκρούσεις και δ) την έκβαση της επανάστασης, αντιμετωπίζουμε συγκριτικά τις δύο ιστορικές αφηγήσεις αναδεικνύοντας ρητές και λανθάνουσες όψεις της ιδεολογίας και επομένως την πολιτική οπτική γωνία μέσα από την οποία παρουσιάζονται και αξιολογούνται τα γεγονότα της περιόδου σε καθένα από τα βιβλία. Ο τρόπος παρουσίασης της ευρωπαϊκής πολιτικής σκηνής, η σκιαγράφηση των πρωταγωνιστών των γεγονότων, η πρόταξη κάποιων συμβάντων και η περιθωριακή παρουσίαση ή η αποσιώπηση άλλων, η αποδοχή ή η αποδόμηση ιστορικών μύθων και στερεοτύπων, η περιληπτική ή αναλυτική παρουσίαση συγκεκριμένων φάσεων του Αγώνα, ο σχολιασμός της ιστορικής αφήγησης και η επιλογή συγκεκριμένου λεξιλογίου και σύνταξης γι' αυτόν το σκοπό συνιστούν την παρέμβαση της ιδεολογίας και συγκροτούν κάθε φορά την

επίσημη ή κυρίαρχη αντίληψη για την Επανάσταση του 1821. Αυτή η επίσημη άποψη διατίθεται προς μελέτη και προβληματισμό στο μαθητικό κοινό, συμβάλλοντας αναπόφευκτα στη διαμόρφωση της γνώσης, της γνώμης και της πολιτικοποίησής του.

Ανάμεσα στους κρατικούς θεσμούς που από τη δημιουργία των εθνών-κρατών στην Ευρώπη του 19^ο αιώνα ανέλαβαν αυτό που θα ονομάζαμε εθνική διαπαιδαγώγηση, πρωταρχικό ρόλο διαδραμάτισαν τα εκπαιδευτικά συστήματα, εντεταλμένα να *«επιβάλλουν την εθνική ομοιομορφία»* (Hobsbawm 2012, 147). Μόνο διαμέσου της συστηματικής εργασίας των εκπαιδευτικών συστημάτων μπόρεσε να διατηρηθεί ή να επιβληθεί και να εξαπλωθεί η γλώσσα του εθνικού κράτους διαμέσου της οποίας επιβιώνει η παράδοση και αναπτύσσεται ο εθνικός πολιτισμός που ταυτίζεται με τα όρια του εθνικού κράτους και επομένως με τη γλωσσική επικράτεια του έθνους (Gellner 1992, 120, Hobsbawm 2012, 148-150). Μόνο διαμέσου της οργανωμένης και επίμονης εργασίας των εκπαιδευτικών συστημάτων έγινε εφικτό να εξαπλωθούν και να υιοθετηθούν ευρέως οι *«ιστορικοί μύθοι»* (Λιάκος 2007, 23) και η *«γραμματική των εννοιών του εθνικισμού»* (Λιάκος 2007, 25), μέσα από τους οποίους συγκροτείται μια συνεκτική εικόνα του έθνους στην ιστορική διαχρονία του. Αυτή η λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος ως οργανωτή, επίσημου εκφραστή και θεματοφύλακα της εθνικής γλώσσας και των εθνικών ιδεωδών είναι η λειτουργία μιας συμβολικής εξουσίας που εκφράζει πραγματικές κοινωνικές σχέσεις δύναμης (Bourdieu 1999, 241), και η οποία ως τέτοια επιχειρεί να κατασκευάσει και να επιβάλει τη *«νόμιμη θεώρηση»* του κοινωνικού κόσμου (Bourdieu 1999, 152) και της ιστορίας κάθε κράτους. Έτσι, τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας, ως επίσημα εργαλεία της *«παιδαγωγικής αυθεντίας»* (Bourdieu & Passeron 2014), γίνονται κάθε φορά πεδίο της συμβολικής διαπάλης –συμβολικής επειδή χρησιμοποιεί συμβολικά μέσα όπως αυτό της γλώσσας– ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές δυνάμεις και τα ιδεολογικά τους ρεύματα (Bourdieu 1999, 235-246). Αυτό δηλαδή που εμφανίζεται σε κάθε σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας ως επιστημονική αλήθεια συγκροτείται και παρουσιάζεται πάντοτε μέσα από μια συγκεκριμένη οπτική γωνία, η οποία απηχεί την ιδεολογική τοποθέτηση και επομένως τα συμφέροντα τόσο των δυνάμεων που κατέχουν την εξουσία, όσο και των επιστημόνων που αναλαμβάνουν να παράγουν αυτό το ιστορικό υλικό (Bourdieu 1999, 243), επιχειρώντας να *«καταστήσουν δυνατή τη συναίνεση ως προς το νόημα του κοινωνικού κόσμου»* (Bourdieu 1999, 153,243), είτε επικυρώνοντας είτε ενίοτε θέτοντας υπό συζήτηση τη νομιμότητα της κυρίαρχης τάξης και των γνωστικών σχημάτων της. Επομένως, τα σχολικά εγχειρίδια και ιδιαίτερα αυτά της Ιστορίας επιτελούν μια εμπρόθετη πολιτική λειτουργία.

Υπό αυτό το πρίσμα η παρούσα εργασία στοχεύει να προσεγγίσει συγκριτικά τον τρόπο που παρουσιάζεται η Επανάσταση του 1821 (1821-1829) μέσα σε δύο διαφορετικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας γενικής παιδείας της Γ τάξης του Λυκείου προκειμένου να καταδείξει τον ιδεολογικό χαρακτήρα της ιστορικής πραγμάτευσης. Πρόκειται για το παλαιότερο βιβλίο με τίτλο *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη (1789-1909)* (Σκουλάτος, Β., Δημακόπουλος, Ν., Κόνδης, Σ. 2003), καθώς και το εγχειρίδιο που το διαδέχτηκε υπό τον τίτλο *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου* (Κολιόπουλος, Ι., Σβολόπουλος, Κ., Χατζηβασιλείου, Ε., Νημάς, Θ., Χελιώτη, Χ. 2007) και δεν βρίσκεται πια εν χρήσει, καθώς το μάθημα έχει καταργηθεί.

Η ιδεολογία ενυπάρχει και εντοπίζεται στα βιβλία Ιστορίας του Λυκείου, παλιά και νέα, ως στοιχείο ενότητας και ταυτόχρονα διαφοράς. Ενότητας γιατί η ιδεολογία διατρέχει και χαρακτηρίζει τις ιστορικές αφηγήσεις και των δύο κειμένων και διαφοράς γιατί είναι φανερές οι ιδεολογικές διαφοροποιήσεις των δύο αφηγήσεων. Η συγκριτική παρατήρηση και μελέτη με τη μέθοδο της κριτικής ανάλυσης περιεχομένου (Μπονίδης 2013) των δύο ιστορικών κειμένων προσφέρει τη δυνατότητα της άμεσης διαπίστωσης των διαφορών αυτών και καταδεικνύει τον ιδεολογικό χαρακτήρα των δύο αφηγήσεων και συνάμα την ιδεολογική ταυτότητα καθεμιάς από αυτές.

Ως άξονες της εκ παραλλήλου παρουσίασης επιλέχθηκαν και από τα δύο βιβλία:

1. Ο χαρακτήρας της ελληνικής επανάστασης (νεότερο βιβλίο σ. 16, παλαιότερο σ. 68-69)
2. Η Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (νεότερο βιβλίο σ. 30, παλαιότερο σ. 102)
3. Εμφύλιες συγκρούσεις-εμφύλιοι πόλεμοι (νεότερο βιβλίο σ. 31, παλαιότερο σ. 104-105)
4. Η έκβαση της επανάστασης (νεότερο βιβλίο σ. 32, παλαιότερο σ. 144-145).

Γενικά χαρακτηριστικά των υπό εξέταση βιβλίων

Τα σχολικά βιβλία με τους τίτλους *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη (1789-1909)* και *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου* αποτελούν πονήματα επιστημονικών συγγραφικών ομάδων με απεύθυνση στους μαθητές και στις μαθήτριες της Γ΄ Λυκείου. Παράγουν πληροφοριακούς και διδακτικούς λόγους αναφορικά με στοιχεία της νεότερης και σύγχρονης ευρωπαϊκής, παγκόσμιας και ελληνικής ιστορίας, το παλαιότερο από το 1789 έως την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα ενώ το νεότερο από το 1815 έως σήμερα.

Το προγενέστερο βιβλίο αναπτύσσεται σε οκτώ κεφάλαια έκτασης 334 σελίδων, εκ των οποίων οι 53 αναφέρονται στην Ελληνική Επανάσταση, ενώ το νεότερο εκτείνεται σε 7 κεφάλαια και 253 σελίδες, 18 από τις οποίες αναφέρονται στο υπό εξέταση θέμα. Τα κείμενα των βιβλίων συνοδεύουν επιλεγμένες εικόνες, πηγές, Πίνακες σημαντικών γεγονότων και χάρτες, ενώ στο τέλος του κάθε βιβλίου παρατίθενται Γλωσσάρι όρων, Πίνακας περιεχομένων και η σχετική Βιβλιογραφία.

Η θέση των εικόνων στα δύο βιβλία ποικίλλει και, σύμφωνα με την ερμηνεία της Γραμματικής του Οπτικού Σχεδιασμού (Kress & van Leeuwen 1996, Μπονίδης 2004, Halliday & Martin 2004, Μπονίδης 2009, Kress & van Leeuwen 2010), διαφοροποιούν το μήνυμα που κατά περίπτωση παράγεται. Ωστόσο, εντοπίζονται σημαντικές διαφορές στην επιλογή και στην αξιοποίηση των εικόνων στα υπό εξέταση βιβλία και, κατά συνέπεια, στο «λόγο» που αρθρώνεται μέσω αυτών.

Συγκεκριμένα, στις εικόνες των εξεταζόμενων κειμένων του παλαιότερου βιβλίου, εκτός από τις αναμενόμενες απεικονίσεις Ελλήνων αγωνιστών, σε 9 από τις 18 συνολικά αναπαραστάσεις εμφανίζονται σημαντικές προσωπικότητες άλλων κρατών, μεταξύ των οποίων και ο ίδιος ο Ιμπραήμ με τη συνοδευτική λεζάντα «[...] έφερε σε δύσκολη θέση την επανάσταση από το 1825 και μετά με αξιόμαχο στρατό, εκπαιδευμένο και επανδρωμένο με απόστρατους κυρίως των Ναπολεόντειων πολέμων[...]». Η κατά κανόνα απόδοση των μορφών με μέσο κοντινό πλάνο και οριζόντια μετωπική οπτική γωνία λήψης, στο ύψος του ανθρώπου και από μπροστά δημιουργούν κοινωνική σχέση με τους/τις θεατές και, σύμφωνα με τη Σέμογλου (2005), συμβάλλουν στην κατασκευή μιας φυσικοποιημένης και αντικειμενικής απόδοσης των εικονιζόμενων χωρίς έξωθεν χειρισμό. Τα στοιχεία αυτά καταδεικνύουν εκ μέρους των συγγραφέων την πρόθεση υπέρβασης μιας στενής εθνοκεντρικής οπτικής και την προσπάθεια άρθρωσης ενός χειραφετητικού λόγου, ικανού να συμβάλει στην κατεύθυνση της ενδυνάμωσης του ατόμου (Κοντού 2012).

Αντιθέτως, στο περιεχόμενο των εξεταζόμενων κειμένων του νεότερου βιβλίου περιλαμβάνονται 14 εικόνες, οι 5 από τις οποίες καταλαμβάνουν έκταση μισής σελίδας, σε ένα κεφάλαιο 18 μόλις σελίδων ενταγμένο σε σχολικό εγχειρίδιο που απευθύνεται σε μαθητές και μαθήτριες 17 ετών. Πρόκειται για πίνακες Ελλήνων ή ξένων ζωγράφων που αναπαριστούν στιγμιότυπα μαχών και πορτρέτα Ελλήνων και φιλελλήνων αγωνιστών και πολιτικών. Στις πολυπρόσωπες αναπαραστάσεις οι αναπαρασιτώμενες μορφές αποδίδονται με μακρινό ή πολύ μακρινό πλάνο και απουσία βλέμματος στον/στη θεατή. Τα στοιχεία αυτά, σύμφωνα με τους Kress & van Leeuwen (2010), υποδηλώνουν μια απρόσωπη επαφή των εικονιζόμενων με τον/τη θεατή. Αντιθέτως, τα περισσότερα πορτρέτα αποδίδονται με μέσο κοντινό πλάνο δημιουργώντας σχέση εγγύτητας. Οι εικόνες στο σύνολό τους λειτουργούν

συνδηλωτικά προς τα κυρίως κείμενα, τα οποία, όπως θα καταδείξουμε στη συνέχεια, παράγουν έναν εθνικιστικό λόγο.

Σε επίπεδο διακειμενικότητας, τα υπό εξέταση κείμενα και των δύο βιβλίων είναι αυθεντικά και πληροφοριακά, έχουν αφηγηματική μορφή και αντλούν τις πληροφορίες τους από την επιστήμη της Ιστορίας. Παρουσιάζουν γλωσσική συνοχή και νοηματική συνεκτικότητα με κυριαρχία του ευθέος λόγου, πρακτική που, σύμφωνα με τον Holt (1996), εφαρμόζεται από τους ομιλητές και τις ομιλήτριες ως αποδεικτικό της αλήθειας των παρεχόμενων πληροφοριών. Επιπροσθέτως, η κυριαρχία του αναφορικού-πληροφοριακού λόγου, που χαρακτηρίζει τον επιστημονικό λόγο, καθώς και της επιστημικής τροπικότητας, η οποία «*σχετίζεται με τον βαθμό της βεβαιότητας που εκφράζει ο ομιλητής γι' αυτό που λέει*» (Χατζησαββίδης & Χατζησαββίδου 2006, 127), στοιχειοθετούν μια δηλωτική και λογική χρήση της γλώσσας που υποδηλώνει την πρόθεση των παραγωγών των κειμένων να προσδώσουν αληθοφάνεια, αντικειμενικότητα και επιστημονικότητα στις παρεχόμενες πληροφορίες.

Ωστόσο, στο λόγο των κειμένων του παλαιότερου βιβλίου συχνά γίνεται αισθητή η παρουσία των αφηγητών/τριών, καθώς πρωτοπρόσωπες εκφράσεις παρεμβάλλονται στην αφήγηση: «*Παρακολουθώντας την εξέλιξη της νεοελληνικής κοινωνίας [...] μπορούμε να πούμε ότι [...]*», «*Αυτές τις εξελίξεις θα τις παρακολουθήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο*». Αυτή η άμεση απεύθυνση των συγγραφέων προς τους μαθητές και τις μαθήτριες, μέσω της οποίας επιχειρείται η δημιουργία μιας σχέσης εγγύτητας, επαφής και «επικοινωνίας» σε συνδυασμό με το επίσημο αλλά ανεπιτήδευτο ύφος, μετριάζει την έμφαση στη δηλωτική χρήση της γλώσσας. Σε συνάρτηση δε με τον τρόπο άρθρωσης του λόγου, που επιτρέπει, όπως θα δούμε στις αναλύσεις των περιεχομένων που ακολουθούν, την αμφισβήτηση βοηθά τους αναγνώστες/τριες των κειμένων να συμμετέχουν στη μελέτη των πληροφοριών και όχι να λειτουργούν ως παθητικοί/ές αποδέκτες/κτριές τους.

Αντίθετα, στο νεότερο βιβλίο οι πληροφορίες παρέχονται από αθέατο, τριτοπρόσωπο, παντογνώστη αφηγητή με το κύρος της αυθεντίας, που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση. Το ύφος των κειμένων είναι επίσημο και ενίοτε πομπώδες και επιτηδευμένο, με δραματικές και συγκινησιακές εξάρσεις που ενισχύει η χρήση φορτισμένων όρων και λέξεων. Η παρουσία συγκινησιακής γλώσσας σε ένα επιστημονικό κείμενο στοιχειοθετεί μια αντίφαση, καθώς οι συγγραφείς εμφανίζονται αφ' ενός να επιδιώκουν να προσδώσουν κύρος στις παρεχόμενες πληροφορίες και να τις παρουσιάσουν ως ουδέτερα και αντικειμενικά γεγονότα, αφ' ετέρου να επιχειρούν να ενεργοποιήσουν τη συγκίνηση και το συναίσθημα των αναγνωστών/τριών τους μέσα από έναν συγκινησιακά φορτισμένο λόγο. Ωστόσο,

υπό το πρίσμα μιας κριτικής προσέγγισης καταδεικνύεται η προσπάθεια επιβολής της κυρίαρχης ανάγνωσης μέσω δύο διαφορετικών, αλλά εξίσου αποτελεσματικών πρακτικών, ο συνδυασμός των οποίων, σύμφωνα με τον Νάκα (1998), εγγράφει πάνω στη βασική πληροφορία διάφορα υποκειμενικά συναισθηματικά στοιχεία που φορτίζουν και επαυξάνουν της σημασία της.

Ο χαρακτήρας της Ελληνικής Επανάστασης

Ο χαρακτήρας της Ελληνικής Επανάστασης προσδιορίζεται με τρόπο διαφορετικό στα δύο κείμενα. Μια διαφορετική ιδεολογική αφετηρία διαφαίνεται σε αυτά, η οποία οδηγεί σε διαφορετική ιστορική αποτίμηση του χαρακτήρα της.

Α. *«Η Επανάσταση του 1821 ήταν προϊόν **εθνικού** κινήματος, το οποίο αναπτύχθηκε κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα και τις πρώτες του 19^{ου}, αν και οι καταβολές ανάγονταν σε προγενέστερες εποχές. Η **Ελληνική Εθνική Παλιγγενεσία**, όπως ονομάστηκε το **εθνικό** κίνημα των Ελλήνων, συγγένευε με τα **εθνικά** κινήματα της ίδιας εποχής που αναπτύχθηκαν στις ιταλικές και γερμανικές χώρες –οι οποίες αποτέλεσαν την Ιταλία και τη Γερμανία αντίστοιχα– στις βρετανικές αποικίες στη Βόρεια Αμερική –οι οποίες αποτέλεσαν τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής– καθώς και στην προεπαναστατική και επαναστατημένη Γαλλία.*

*Το ελληνικό εθνικό κίνημα ήταν **πολιτικό κίνημα**. Αποσκοπούσε δηλαδή, όπως και τα αντίστοιχα κινήματα στην Ιταλία, τη Γερμανία και την Αμερική, όχι απλώς στην απελευθέρωση του έθνους και στη **συγκρότηση ανεξάρτητου εθνικού κράτους**, αλλά στη σύσταση αντιπροσωπευτικής και ευνομούμενης πολιτείας».*

Στο απόσπασμα του 2^{ου} (νεότερου) βιβλίου ο χαρακτήρας της Επανάστασης προσδιορίζεται ως «εθνικός». Οι Έλληνες αντιμετωπίζονται ως έθνος που ενιαίο συγκρούεται με τον αντίπαλο για να αποκτήσει την εθνική του ελευθερία και να δημιουργήσει κράτος. Η Ελληνική Επανάσταση παρουσιάζεται σαν μια εξέγερση αποκλειστικά εθνικού προσανατολισμού με πολιτική στόχευση τη δημιουργία ανεξάρτητου εθνικού κράτους, ως κατάληξη ενός εθνικού αναγεννητικού κινήματος, μια «*Εθνική Παλιγγενεσία*», όπως αποκαλείται, και τοποθετείται στην ιστορική συγχρονία της με αντίστοιχα εθνοαπελευθερωτικά πολιτικά κινήματα από τη μια και από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού.

Η τροπικότητα του κειμένου, στο οποίο διατυπώνεται αυτή η θέση, είναι επιστημική και εκφράζει τη βεβαιότητα, προσδίδοντας στην άποψη των συγγραφέων

αληθοφάνεια, αντικειμενικότητα και επιστημονικότητα, με αποτέλεσμα η άποψή τους να φυσικοποιείται και να μετατρέπεται σε «κοινή λογική» (Fairclough 1992).

*Β. «Από τις **κοινωνικές** ομάδες που καταγράψαμε, όσες δεν είχαν προνόμια ούτε προσδοκίες για κάποια κοινωνική άνοδο ή βελτίωση της θέσης τους κι ένοιωθαν γι' αυτό περισσότερο βαρύ τον ζυγό της δουλείας, αυτές προσβλέπανε προς μία επανάσταση **εθνική** που θα οδηγούσε και σε μια νέα **κοινωνική** ρύθμιση.*

*Όσες πάλι **κοινωνικές** ομάδες είχαν προνόμια ή συμμετείχαν στη διοίκηση και επομένως είχαν κάπως συμβιβαστεί με την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί, αυτές ποθούσαν, βέβαια, **εθνική** αποκατάσταση αλλά την εύχονταν με κάποιο τρόπο που να μην απειλεί τα προνόμια και τα συμφέροντά τους. Γι' αυτό διατύπωναν ενδοιασμούς χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν επιθυμούσαν **εθνική** απελευθέρωση. Είναι πιθανό ότι για πολύ λίγα άτομα –ίσως αμελητέο ποσοστό– θα μπορούσε να ειπωθεί ότι είχαν ταυτιστεί τόσο με την κατεστημένη τάξη, ώστε στην πλάστιγγα των αποφάσεών τους να βαραίνουν περισσότερο τα προσωπικά συμφέροντα από τα **εθνικά** αισθήματα.*

Έτσι θα αρχίσει, παράλληλα με τον αγώνα, μια κρίση εσωτερική για το ποιος θα πάρει την εξουσία ύστερα από το διώξιμο του ξένου δυνάστη. Για τους ταπεινούς και καταφρονεμένους, για μια σημαντική μερίδα λογίων, για τους στρατιωτικούς ηγέτες δυνάστης ήταν και ο κοτζαμπάσης και κάθε άλλος με προνόμια».

Αντιθέτως στο απόσπασμα του 1^{ου} (παλαιότερου) βιβλίου στον προσδιορισμό του χαρακτήρα της Ελληνικής Επανάστασης υπεισέρχεται εκτός από τον «εθνικό» και ένας άλλος χαρακτηρισμός, ο «κοινωνικός», καθώς όσοι συμμετέχουν στην Επανάσταση εκτός από τα αξιώματα ή την επαγγελματική τους ιδιότητα διαχωρίζονται σε κοινωνικά προνομιούχους και μη. Του αποσπάσματος που παρατίθεται εδώ έχει κίόλας προηγηθεί μια ενδελεχής παρουσίαση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης αυτού που θεωρούνταν η ελληνική κοινωνία τότε, ενώ το απόσπασμα εντάσσεται στο υποκεφάλαιο που τιτλοφορείται «*Οικονομική κατάσταση και ιδεολογικοί προσανατολισμοί των Ελλήνων πριν από το 1821*». Γίνεται, επομένως, φανερό μια εξ αρχής ταξική λίγο ως πολύ οπτική, η οποία δεν αναγνωρίζει τους Έλληνες ως μία ενιαία και αδιάσπαστη εθνική ολότητα αλλά εντοπίζει εντός τους επιμέρους κατηγοριοποιήσεις σχετικές με τα οικονομικά συμφέροντα και την κοινωνική θέση της κάθε επιμέρους κατηγορίας, στοιχεία που, κατά τους συγγραφείς του κειμένου, καθορίζουν και την οπτική γωνία της καθεμιάς και συνακόλουθα τη στάση της μέσα στον Αγώνα.

Υπάρχουν διακριτές στο απόσπασμα αναφορές στις προνομιούχες κοινωνικές ομάδες και σε αυτές που δεν είχαν ελπίδες καλύτερευσης της θέσης τους, καθώς και σε πνευματικούς ανθρώπους αλλά και πολέμαρχους που εναντιώνονταν όχι μόνο στους Οθωμανούς επικυρίαρχους αλλά και στους Έλληνες προεστούς και προνομιούχους, τους οποίους αντιμετώπιζαν εξίσου ως αντιπάλους. Επισημαίνεται ότι αυτές οι διαφορές προκαλούσαν μια κοινωνική διαπάλη για τη νομή της εξουσίας μετά την αποτίναξη του καταπιεστικού ζυγού, διότι όσοι είχαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συνδέσει τα συμφέροντά τους με το οθωμανικό καθεστώς προσδοκούσαν η απελευθέρωση να μην διαταράξει την κοινωνική τους ισχύ, ενώ για τα μη ευνοημένα από τους Οθωμανούς στρώματα του πληθυσμού απελευθέρωση δε μπορούσε να σημαίνει μονάχα νίκη επί του ξένου δυνάστη αλλά και νίκη επί του ντόπιου προύχοντα, τα προνόμια του οποίου, μετά την κατάλυση της ξένης εξουσίας, προσδοκούσαν να αφαιρέσουν. Με τον τρόπο αυτόν η συγκεκριμένη ιστορική αφήγηση διαφοροποιείται και ως προς αυτό που στο απόσπασμα του 2^{ου} βιβλίου ονομάστηκε «εθνικό κράτος», αφού φαίνεται ότι το κράτος που θα προέκυπτε μετά την απελευθέρωση από τους Οθωμανούς δεν θα ήταν ένα κράτος που θα προάσπιζε τα συμφέροντα όλων των Ελλήνων αλλά ένα ταξικό κράτος κυριαρχούμενο από τις κοινωνικές εκείνες δυνάμεις που θα υπερίσχυαν στο εσωτερικό μέτωπο του απελευθερωτικού Αγώνα, αποτέλεσμα του συσχετισμού δύναμης με τις αντίπαλες κοινωνικές ομάδες που θα έχαναν σε αυτόν τον Αγώνα το προβάδισμα.

Οι συγκεκριμένες απόψεις διατυπώνονται με ήπια τροπικότητα, η οποία αν και επιστημική δεν εκφράζει αποκλειστικά τη βεβαιότητα αλλά και την πιθανότητα. Αυτό φαίνεται από τη χρήση συγκεκριμένων λέξεων και φράσεων: «*κάπως*», «*με κάποιο τρόπο*», «*χωρίς αυτό να σημαίνει*», «*είναι πιθανό*», «*θα μπορούσε να ειπωθεί*», οι οποίες επιτρέπουν στον αναγνώστη/τρια να σκεφτεί, να αναρωτηθεί, να συζητήσει αυτά που διατυπώνονται. Μέσα από την πρακτική αυτή διαφαίνεται η επιστημολογική θέση των συγγραφέων που επιδιώκουν αναγνώσεις «*αντίστασης*», λέξη που εδώ έχει την έννοια μιας λειτουργίας αποκάλυψης των σχέσεων κυριαρχίας (Giroux 1983, 115), η οποία μπορεί να βοηθήσει τους μαθητές και τις μαθήτριες να στοχαστούν βαθύτερα πάνω στις ιστορικές συνθήκες στην κατεύθυνση μιας γόνιμης αμφισβήτησης των σχέσεων εξουσίας, αναθεώρησης του οικείου και διατάραξης των κοινότοπων οπτικών (McLaren 2007, 286).

Η Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου

Από τις τρεις Εθνοσυνελεύσεις των αγωνιζόμενων Ελλήνων επιλέγουμε να ασχοληθούμε με την πρώτη, ως πιο χαρακτηριστική για την κοινωνική σύνθεσή της

και τα διακυβεύματα του Αγώνα, και με τον τρόπο που παρουσιάζεται στα δύο σχολικά εγχειρίδια, εντοπίζοντας την ιδεολογία που ενυπάρχει στις αντίστοιχες αφηγήσεις.

Α. «Στο τέλος του 1821 συγκλήθηκε Εθνοσυνέλευση στην Επίδαυρο και ψηφίστηκε, τον Ιανουάριο του επόμενου έτους, το πρώτο δημοκρατικό σύνταγμα της χώρας. Οι επαναστάτες ανέδειξαν τους αιρετούς τους άρχοντες, καθιερώνοντας έκτοτε την αρχή ότι η μόνη νόμιμη εξουσία είναι αιρετή από τον λαό και επιβεβαιώνοντας την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας.

Αυτές οι αρχές που καθιερώθηκαν, από την αρχή ακόμα του αγώνα για την ελευθερία, αποτέλεσαν τη φιλελεύθερη κληρονομιά της επανάστασης στο ελληνικό κράτος που προήλθε από αυτήν. Η διεθνής κατάσταση ωστόσο και η ισχύς των ηγετικών ομάδων των Ελλήνων, οι οποίες είχαν αναπτυχθεί κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας του έθνους και στο πλαίσιο της εξουσίας του ξένου κυρίαρχου, ενίσχυσαν τις συντηρητικές τάσεις στη διαμόρφωση της πολιτείας. Χωρίς τις **φιλελεύθερες** αρχές, η επανάσταση θα οδηγούσε ίσως στην ίδρυση μιας διάδοξης ηγεμονίας χωρίς την προοπτική ανάπτυξης των κοινοβουλευτικών και των συνταγματικών θεσμών. Χωρίς τη συμβολή των **συντηρητικών** δυνάμεων του τόπου, ίσως αποδεικνυόταν ανέφικτη η ανεξαρτησία, αφού οι δυνάμεις αυτές ενέταξαν το υπό σύσταση εθνικό κράτος των Ελλήνων στο **σύστημα ασφάλειας** της εποχής, το οποίο ήλεγχαν οι μεγάλες δυνάμεις της παλινόρθωσης στην Ευρώπη».

Στο απόσπασμα του 2^{ου} (νεότερου) βιβλίου δε δίνονται λεπτομέρειες για τα γεγονότα της Α΄ Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου, παρά παρουσιάζονται ως ιστορικό δεδομένο τα αποτελέσματα των εργασιών της μαζί με την ερμηνεία τους. Σύμφωνα, επομένως, με τους συγγραφείς του βιβλίου το σύνταγμα που ψηφίστηκε από αυτήν προσδιορίζεται ως «δημοκρατικό» και «φιλελεύθερο», ενώ επισημαίνεται ότι το διεθνές πολιτικό κλίμα και οι κοινωνικές δυνάμεις που είχαν επικρατήσει στην Εθνοσυνέλευση και οι οποίες ήταν στενά συνδεδεμένες με το καθεστώς των Οθωμανών «ενίσχυσαν τις συντηρητικές τάσεις» στη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, χωρίς ωστόσο να αποσαφηνίζεται τι ακριβώς σήμαινε αυτό.

Στη συνέχεια οι συγγραφείς του κειμένου κάνουν μια προσπάθεια να κρατήσουν ίσες αποστάσεις «χωρίς τις φιλελεύθερες αρχές/χωρίς τη συμβολή των συντηρητικών δυνάμεων» κατά την αποτίμηση της δράσης των διαφορετικών πολιτικών δυνάμεων που καθόρισαν τη φυσιογνωμία του πρώτου ελληνικού συντάγματος, νομιμοποιώντας στον ίδιο βαθμό τη συμβολή τους σε αυτό και στην Επανάσταση. Έτσι υποστηρίζουν πως από τη μια οι προοδευτικές δυνάμεις συνεισέφεραν στο σύνταγμα τον προοδευτικό για την εποχή χαρακτήρα του αλλά και οι συντηρητικές

δυνάμεις εγγυήθηκαν στις κυρίαρχες ευρωπαϊκές χώρες τα όρια της ελευθερίας του νέου εθνικού μορφώματος, διαβεβαιώνοντας ότι αυτές θα μπορούσαν να το θέσουν υπό τον έλεγχό τους χωρίς επιπλοκές. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αφήγηση μένει στους γενικούς και στερεότυπους όρους «φιλελεύθερες»-«προοδευτικές» χωρίς να προσδιορίζει ούτε από ποιους επαναστατημένους αποτελούνταν η κάθε πολιτική τάση, ούτε ποιες ήταν οι επιδιώξεις της. Επίσης, η φράση «*σύστημα ασφάλειας της εποχής*» μοιάζει να εξωραΐζει τον ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων, σαν από αυτές να πήγαζε η διασφάλιση των συμφερόντων της Επανάστασης και του νέου ελληνικού κράτους ή σάμπως να ήταν εγγυήτριες μιας γενικότερης ασφάλειας που αφορούσε όλες τις χώρες και όλους τους λαούς.

Επομένως, για τους συγγραφείς του 2^{ου} (νεότερου) βιβλίου το πρώτο σύνταγμα της Ελλάδας παρουσιάζεται ως το αναπόφευκτο ή αναγκαίο αποτέλεσμα ενός συμψηφισμού, της ισοβαρούς δηλαδή επίδρασης των διαφορετικών πολιτικών παρατάξεων τη δεδομένη ιστορική στιγμή, ενώ το πολιτικό κλίμα αποδίδεται με ασάφεια που θα μπορούσε να δυσχεράνει την κατανόηση από τους μαθητές/τριες και έτσι να εντείνει την υποταγή τους στην εγκυρότητα του επιστημονικού λόγου. Η επιστημική τροπικότητα της αφήγησης αποκτά ενδεχομενικό χαρακτήρα, που θα μπορούσε να επιτρέπει τη διερώτηση και τη συζήτηση για το θέμα μόνο σε ένα σημείο, με τη χρήση του τροπικού επιρρήματος «*ίσως*» στην απόδοση του διπλού λανθάνοντος υποθετικού λόγου, «*χωρίς τις φιλελεύθερες αρχές*»/«*χωρίς τη συμβολή των συντηρητικών δυνάμεων του τόπου*», σε ό,τι αφορά τα πιθανά αποτελέσματα που θα είχε η μονόπλευρη επίδραση μιας από τις δύο πολιτικές παρατάξεις στην προοπτική ίδρυσης ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Β. «Κάτω από αυτές τις συνθήκες άρχισε τις εργασίες της η Α΄ Εθνική Συνέλευση των Ελλήνων στις 20 Δεκεμβρίου του 1821. Οι αντιπρόσωποι ήταν 59. Από αυτούς: 20 ήταν γαιοκτήμονες, 13 πλοιοκτήτες, 12 διανοούμενοι, 4 στρατιωτικοί ηγέτες, 3 αρχιερείς, 3 μεγαλέμποροι και 4 ακόμα αγνώστων επαγγελματικών στοιχείων. Όπως αναμενόταν, η συνέλευση ήταν Αριστοκρατική.

Η πρώτη μέρα της Συνέλευσης ήταν συγκινητική. Ύστερα από αιώνες δουλείας το Έθνος ελεύθερο, με τον δαυλό στο χέρι ή με το καριοφίλι, αλλά γι' αυτό τον λόγο πιο περήφανο, συνεδρίαζε για να διακηρύξει την πολιτική του «ύπαρξη και ανεξαρτησία».

Και το έργο της Συνέλευσης υπήρξε σπουδαίο, σταθμός ιστορικός στη ζωή του Έθνους. Ψήφισε παρ' όλη τη βαριά σκιά της Ιερής Συμμαχίας, Σύνταγμα δημοκρατικό και φιλελεύθερο που το ονόμασε «Προσωρινό Πολίτευμα της

Ελλάδος». Το Σύνταγμα επηρεάζεται από τις πολιτειακές ιδέες που είχαν επικρατήσει κυρίως στην Γαλλία.

Η Συνέλευση με διακήρυξη που έστειλε και στις ξένες κυβερνήσεις τόνιζε ότι η ελληνική Επανάσταση δεν έχει καμία σχέση με κοινωνικές ανατροπές (καρμπονάρους), αλλά αποβλέπει στην εθνική ανεξαρτησία και μόνο. Επίσης έστειλε στις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις επιτροπή για να εξασφαλίσει ηθική και υλική συμπαράσταση.

Τέλος η Α΄ Εθνοσυνέλευση αγνόησε και σιωπηρά κατάργησε τη σημαία των Φιλικών. Το γεγονός αυτό και ο προσωπικός παραμερισμός του Υψηλάντη (τιμητικά τον ονόμασαν Πρόεδρο του βουλευτικού, δηλαδή του σώματος όπου την πλειοψηφία είχαν οι αντίπαλοί του) σήμαιναν οριστικό παραγκωνισμό της Φιλικής Εταιρείας. Η Εταιρεία που είχε οργανώσει τον Ελληνισμό και είχε αρχίσει τον Αγώνα πριν από 10 μήνες είχε ξεχαστεί. Γιατί; Μια ερμηνεία είναι ότι ήθελαν οι Έλληνες να δείξουν απέναντι στην Ευρώπη της Ιερής Συμμαχίας και με πράξεις ότι δεν είχαν καμία σχέση με μυστικές εταιρείες που θύμιζαν ιακωβινισμό. Αυτό ήταν πιθανώς πρόφαση της παράταξης που κυριάρχησε στην Εθνοσυνέλευση. Πραγματικά διεκδίκησαν για λογαριασμό τους την εξουσία στην επαναστατημένη πατρίδα οι πρόκριτοι και οι πλοιοκτήτες, βοηθούμενοι και από Φαναριώτες (Θ. Νέγρη, Αλ. Μαυροκορδάτο)».

Στο αντίστοιχο απόσπασμα του 1^{ου} (παλαιότερου) βιβλίου ακολουθείται εξαρχής μία άλλη τακτική. Παρουσιάζονται αναλυτικά, καταγράφονται δηλαδή αριθμητικά και προσδιορίζονται κοινωνικά, οι αντιπρόσωποι της Α΄ Εθνοσυνέλευσης, έτσι ώστε να δίνεται μια σαφής εικόνα από ποιες κοινωνικές ομάδες προέρχονταν οι αντιπρόσωποι των επαναστατημένων σε αυτήν και ποιος ήταν ο συσχετισμός μεταξύ τους. Γίνεται φανερό με αυτόν τον τρόπο ότι οι μέχρι τότε κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις εκπροσωπούνται πλειοψηφικά στην Α΄ Εθνοσυνέλευση, ενώ οι νέοι εκπρόσωποι του επαναστατικού αγώνα μειοψηφούν.

Η λέξη «Έθνος» που γράφεται σε όλο το απόσπασμα με κεφαλαίο γράμμα και οι φράσεις «σταθμός ιστορικός στη ζωή του Έθνους»/ «ύστερα από αιώνες δουλείας το Έθνος ελεύθερο» υποδηλώνουν την αντίληψη των συγγραφέων για την ύπαρξη αφ' ενός ενός «συλλογικού οιονεί Υποκειμένου» (Τσουκαλάς 1994, 287), μιας εθνικής δηλαδή οντότητας συμπαγούς, ομοιογενούς και ισχυρής και αφ' ετέρου για το ότι το ελληνικό έθνος προϋπήρχε της δημιουργίας του ελληνικού κράτους και μάλιστα ότι η ύπαρξή του αυτή ήταν σταθερή μέσα στους αιώνες. Συγκινησιακά φορτισμένες λέξεις συνοδεύουν την παρουσίαση της σύγκλησης της Α Εθνοσυνέλευσης αλλά και την ψήφιση συντάγματος, συγκινησιακή λειτουργία της γλώσσας που αξιοποιείται

στη εθνικιστική παράδοση λόγου, η οποία αναδείχθηκε στο πλαίσιο της δημιουργίας των εθνών-κρατών, του ελληνικού μη εξαιρουμένου, κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα και χρησιμοποιείται και στην αφήγηση των σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας (Μπονίδης 2004, 69-84). Τα υπόλοιπα στοιχεία καταδεικνύουν ότι οι συγγραφείς του εν λόγω κειμένου συντάσσονται στο σημείο αυτό με την εθνική αφήγηση που προσλαμβάνει αλλά και δημιουργεί ιδεολογικά το έθνος ως «φαντασιακή κοινότητα» (Anderson 1997). Αυτό σημαίνει ότι το έθνος γίνεται αντιληπτό σαν μια εθνική κοινότητα της οποίας η ψυχική και κοινωνικοϊστορική εικόνα ως ένα σύστημα συμβόλων και συμβολισμών και ως κοινότητα γνώριμων ανθρώπων με συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά στην ψυχοπνευματική απεικόνιση της οποίας προβάλλονται υπαρξιακές και κοινωνικές σωτηριολογικές προσδοκίες (Καστοριάδης 1981, 13-14, 174-175), δημιουργείται περισσότερο στο έδαφος των «ιστορικών σχημάτων αντίληψης και αποτίμησης» (Bourdieu 2002, 495) των ανθρώπων μιας ορισμένης εποχής, στους τρόπους δηλαδή με τους οποίους αναπαρίσταται στις ιδέες και στις πρακτικές τους «η φανταστική σχέση τους με τις πραγματικές συνθήκες της ύπαρξής τους» (Althusser 1978, 99-106), παρά στο έδαφος της ίδιας της ιστορικής πραγματικότητας και στις υλικές προϋποθέσεις της δημιουργίας των σχημάτων αυτών (Hobsbawm 1994, 54, 83-87, Anderson 1997, 45-61).

Αναλυτικά είναι στη συνέχεια και τα στοιχεία που προσκομίζει η αφήγηση ως προς το τι προέβλεπε το νέο σύνταγμα για την κατανομή της εξουσίας και τη διακυβέρνηση, καθώς και για το πρόσωπο που εξελέγη πρόεδρος του εκτελεστικού, τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, ενώ γίνεται φανερό από τις αναφορές αυτές ότι το σύνταγμα ακολουθεί τα προτάγματα της Γαλλικής Επανάστασης αλλά και ότι τα πρόσωπα που αναλαμβάνουν καίριες πολιτικές θέσεις ανήκουν στις καθεστηκυίες κοινωνικές δυνάμεις.

Επίσης αναφέρεται σε ξεχωριστή παράγραφο ότι η Α΄ Εθνοσυνέλευση «κατήργησε τη σημαία των Φιλικών» και προχώρησε στον «προσωπικό παραμερισμό του Υψηλάντη», γεγονότα στα οποία δίνεται ιδιαίτερη έμφαση διότι θεωρούνται ενδείξεις ή αποδείξεις μιας ριζικής αλλαγής στην ιδεολογική κατεύθυνση του Αγώνα. Η αλλαγή αυτή γίνεται προσπάθεια να ερμηνευτεί από τους συγγραφείς του βιβλίου είτε ως αποτέλεσμα της προσπάθειας των Ελλήνων να πείσουν την Ιερή Συμμαχία ότι δεν έχουν σχέση με τις επαναστατικές και ανατρεπτικές δυνάμεις της Ευρώπης, προκειμένου να τις καθησυχάσουν και ενδεχομένως να τύχουν της αποδοχής και της υποστήριξής τους, είτε ως το αποτέλεσμα της επικράτησης μέσα στην Εθνοσυνέλευση της πολιτικής εκείνης μερίδας που εξέφραζε το παλιό κατεστημένο (πλοιοκτήτες, Φαναριώτες, πρόκριτοι) και τα συμφέροντά του, το οποίο καμιά σχέση δεν είχε και δεν ήθελε να έχει με οποιουδήποτε είδους κοινωνική ανατροπή.

Το ερώτημα που θέτουν οι συγγραφείς απευθύνοντας σε ευθύ λόγο τον προβληματισμό τους στους/στις έφηβους/ες αναγνώστες/τριες και ο ενδεχομενικός τρόπος με τον οποίο απαντούν στη συνέχεια σε αυτό, παρουσιάζοντας δύο εκδοχές, καθώς και το επίρρημα «πιθανώς» αλλά και η χρήση της λέξης «ερμηνεία», που δηλώνει την απόπειρα εξήγησης της κατάστασης και όχι μια ξεκάθαρη επιστημονική αλήθεια, δηλώνουν ήπια τροπικότητα η οποία επιτρέπει τη διερώτηση πάνω στα προβαλλόμενα ζητήματα, τη συζήτηση, την αναζήτηση και ενισχύει τον αναστοχασμό. Επομένως η παρουσίαση της Α΄ Εθνοσυνέλευσης της Επιδάουρου στο 1^ο (παλαιότερο) βιβλίο, παρά το γεγονός ότι εντάσσεται στην παράδοση μιας ιδεαλιστικής ουσιοκρατικής αντίληψης (Τσουκαλάς 1994, 287-303, Τζιόβας 1994, 369-388), η οποία αναγνωρίζει σχεδόν αιώνιες ρίζες στο ελληνικό έθνος αναφερόμενη στη διαχρονική ύπαρξή του μέσα στην ιστορική διαδρομή αιώνων (Λιάκος 2007, 10), διαπνέεται αφ΄ ενός από μια κοινωνική-ταξική οπτική και από μια διάθεση να εμβαθύνει στις ιδεολογικές συγκρούσεις, στις οποίες συμπεριλαμβάνει και τους ευρωπαϊκούς πόλους εξουσίας (Μεγάλες Δυνάμεις, Ιερή Συμμαχία), επιτρέποντας στους/στις μαθητές/τριες να αντιληφθούν το παζλ της Επανάστασης του 1821 στη συνθετότητά του, και αφ΄ ετέρου παρέχει σημαντικά ιστορικά δεδομένα που ενθαρρύνουν τη διερεύνηση της περιόδου και εξοπλίζουν σε έναν ορισμένο βαθμό τους μαθητές/τριες για τη μελέτη της.

Εμφύλιες συγκρούσεις - εμφύλιοι πόλεμοι

Ο τρόπος με τον οποίο οι συγγραφείς των δύο βιβλίων προσεγγίζουν το ζήτημα της εμφύλιας διαμάχης που ξέσπασε εν μέσω της Επανάστασης ανάμεσα στους αγωνιζόμενους Έλληνες είναι για άλλη μια φορά χαρακτηριστικός της διαφορετικής ιδεολογικής τους τοποθέτησης.

Α. «Οι διαμάχες για τον έλεγχο της εξουσίας προκάλεσαν βίαιες εμφύλιες συγκρούσεις που είχαν δυσμενή αντίκτυπο στη διεξαγωγή του πολέμου. Οι εμφύλιες συγκρούσεις και η συστηματική καταστροφή της Πελοποννήσου από τα αιγυπτιακά στρατεύματα του Ιμπραήμ πασά, το 1825, προκάλεσαν επίμονες εκκλήσεις από πολλές πλευρές, προκειμένου να σπεύσουν οι χριστιανικές δυνάμεις της Ευρώπης να βοηθήσουν τους Έλληνες επαναστάτες».

Όπως γίνεται φανερό από το παραπάνω χωρίο του 2^{ου} (νεότερου) βιβλίου, η αναφορά στην εμφύλια σύγκρουση είναι συντομότερη και γίνεται ακροθιγώς. Στο μέρος αυτό της ιστορικής αφήγησης η εμφύλια σύγκρουση αποδίδεται με γενικόλογο τρόπο σε αντιπαραθέσεις «για τον έλεγχο της εξουσίας», και με αυτή τη φράση

αρχίζει και τελειώνει η αναφορά στις αιτίες που οδήγησαν στους δύο εμφύλιους πολέμους, ενώ τα τεκταινόμενα κατά τη διάρκεια τους ή οι συνέπειές τους αποσιωπώνται εντελώς. Αναφέρεται ως μοναδική θετική συνέπεια της πίεσης που άσκησαν στις Μεγάλες Δυνάμεις οι επιθέσεις του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, η απόφαση να «βοηθήσουν» τους Έλληνες επαναστάτες. Μάλιστα το ζήτημα των συμφερόντων των ισχυρών ευρωπαϊκών χωρών στην περιοχή της Μεσογείου και των πολιτικών συμμαχιών τους ανάγεται σε ζήτημα θρησκευτικής ομοψυχίας και αλληλεγγύης ανάμεσα σε ομόδοξες χώρες. Οι συγγραφείς του βιβλίου επιλέγοντας ανάμεσα σε πολλά άλλα πιθανά επίθετα το «χριστιανικές», δεν αποδίδουν απλά μια ιδιότητα στις ευρωπαϊκές χώρες αλλά επιβάλλουν, αξιοποιώντας το «συμβολικό κεφάλαιο» (Bourdieu 1999, 2002, 2000, 2015) της επιστημονικής αυθεντίας που διαθέτουν, ως «νόμιμη θεώρηση» (Bourdieu 1999, 152) της συμπαρατάξης των ευρωπαϊκών χωρών με τους επαναστατημένους το κοινό θρησκευτικό δόγμα, αποσιωπώντας ή αποκρύπτοντας άλλους πιθανούς λόγους οι οποίοι έχουν παίξει πρωταρχικό ρόλο στις εξελίξεις και θα άξιζε να αναφερθούν και να συζητηθούν στη σχολική τάξη. Η «καθαρά συμβολική αποτελεσματικότητα κατασκευής της πραγματικότητας» (Bourdieu 1999, 151) του επιθέτου «χριστιανικές» έχει και μια δεύτερη διάσταση: ταυτίζει τους εξεγερμένους με την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία παρουσιάζοντάς τους ως πιστούς που εξηγείρονται απέναντι σε αλλόθρησκους και επομένως την υπεράσπιση της θρησκευτικής τους πίστης ως προτεραιότητα έναντι όλων των άλλων επιδιώξεών τους, αν όχι ως μοναδική κινητήρια δύναμη.

*Β. «Προϋπήρχαν, όπως είδαμε, διαφορές για την κατάληψη της εξουσίας από την άνοιξη του 1821. Ύστερα από τη Β΄ Εθνοσυνέλευση η αντίθεση έπαιρνε πιο συγκεκριμένη μορφή: για τη **διεκδίκηση της εθνικής περιουσίας**. Ο λαός εννοούσε μόνο τη διανομή της εθνικής γης σαν λύση αποδεκτή. Οι πρόκριτοι μιλούσαν για **εκποίηση**, που θα καταντούσε να γίνει **ιδιοποίηση** από αυτούς. Έτσι, όταν διαλύθηκε η Β΄ Εθνοσυνέλευση (18 Απριλίου 1823) άφησε πίσω της τα σπέρματα εμφυλίου πολέμου, που δεν άργησε να εκδηλωθεί».*

Σε αντίθεση με την προηγούμενη αναφορά, το 1^ο (παλαιότερο) βιβλίο αφιερώνει στο θέμα αυτό ένα ολόκληρο υποκεφάλαιο δυόμισι σελίδων, το οποίο τιτλοφορείται «Εμφύλιοι Πόλεμοι». Ήδη από το προοίμιο του κεφαλαίου διαπιστώνουμε για άλλη μια φορά τη διαφορετική οπτική των συγγραφέων αυτού του βιβλίου. Εξαρχής εντοπίζεται η, σύμφωνα με την αντίληψή τους, βασική αιτία της διένεξης: «η **διεκδίκηση της εθνικής περιουσίας**», την οποία οι μεν αγωνιστές επιθυμούν να μοιράσουν στους ακτήμονες και στους φτωχούς αγρότες, ενώ οι κοτζαμπάσηδες να την αγοράσουν όσο όσο πολλαπλασιάζοντας τα πλούτη τους. Κοινωνικό-ταξικό,

επομένως, και όχι πρωταρχικά πολιτικό εμφανίζεται από τους συγγραφείς του πρώτου βιβλίου το μήλο της Έριδας ανάμεσα στους επαναστατημένους Έλληνες. Η πολιτική διένεξη ακολουθεί την κοινωνική διαπάλη και, όπως θα επιχειρήσουν να δείξουν καθαρότερα στη συνέχεια, την τροφοδοτεί και την οδηγεί στα άκρα. Επομένως φαίνεται εδώ οι εμφύλιοι πόλεμοι να έχουν τη ρίζα τους σε μια αντιπαράθεση ταξικού χαρακτήρα που λανθάνει και μαινεται και η οποία συνδέεται άρρηκτα με τα διαφορετικά και αντιμαχόμενα συμφέροντα των κοινωνικών μερίδων που συμμετέχουν στον Αγώνα. Η φράση «*διεκδίκηση της εξουσίας*» καθώς και οι λέξεις «*εκποίηση*» και «*ιδιοποίηση*» τονίζονται στο κείμενο με πλάγια γράμματα ως λέξεις-κλειδιά, υπονοώντας ότι η συζήτησή τους και η ενδεχόμενη ερμηνεία τους μπορούν να οδηγήσουν στην κατανόηση του κεντρικού ζητήματος της ενότητας.

Β. «Ο Μαυροκορδάτος ανακηρύχθηκε πρόεδρος του βουλευτικού. Το βουλευτικό καθαίρεσε έναν υπουργό τον Περρούκα, κατηγορώντας τον για υπέρβαση καθηκόντων.

*Οι στρατιωτικοί υπερασπίζοντας το **εκτελεστικό** διαλύουν το βουλευτικό με την κατηγορία ότι δεν έχει ενεργήσει νόμιμα στην περίπτωση Περρούκα (τέλος Νοεμβρίου 1823). Το βουλευτικό καταφεύγει στο Κρανίδι, για να βρίσκεται κοντά στα ναυτικά νησιά από όπου και υποστηριζόταν. Από κει καταργεί το εκτελεστικό ως παράνομο και ανακηρύσσει νέο με την παρακάτω σύνθεση: Γ. Κουντουριώτης, το μεγαλοκαραβοκύρη της Ύδρας, ως πρόεδρο, Παναγιώτη Μπόταση, Ν. Λόντο, Α. Ζαΐμη, και Ι. Κωλέττη, σαν μέλη (5/17.1.1824). Το παλιό εκτελεστικό εδρεύει στην Τριπολιτσά. Τα δύο εκτελεστικά κατηγορούνται αμοιβαία ως παράνομα και τα δύο προκηρύσσουν εκλογές για νέα βουλευτικά σώματα. Έτσι **οι δύο παρατάξεις** στέκονται αντιμέτωπες με το χέρι στη σκανδάλη για εμφύλιο πόλεμο.*

*Στο μεταξύ είχε αναγγελθεί η σύναψη του **α' δανείου** (800.000 λίρες) με εγγύηση τα **εθνικά κτήματα**. Ο Κολοκοτρώνης προτίμησε τη συνδιαλλαγή (22.5.1824). Αναγνώρισε την κυβέρνηση Κουντουριώτη, που αρχές Ιουλίου έδωσε και αμνηστία. Ο **α' εμφύλιος πόλεμος** είχε αποτραπεί».*

Στη συνέχεια του κεφαλαίου δίνονται συγκεκριμένα στοιχεία για την εξέλιξη και την κορύφωση της πολιτικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στους δύο πολιτικούς πόλους, το «*βουλευτικό*» και το «*εκτελεστικό*», με τις κινήσεις τακτικής, με τα πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν σε αυτές και τις ιδιότητες που αποκαλύπτουν την ταξική τους θέση (Κουντουριώτης, μεγαλοκαραβοκύρης της Ύδρας) επιτρέποντας σε μαθητές/τριες να παρακολουθήσουν τη διαπάλη των συμφερόντων, καθώς και με σημαντικές ημερομηνίες και τοπωνύμια που μετατράπηκαν σε θέατρο των συγκρούσεων.

Στην έκθεση της κατάστασης εμφανίζεται ένα νέο δεδομένο: το πρώτο δάνειο ύψους οκτακοσίων χιλιάδων λιρών που ζητούν οι Έλληνες από Άγγλους τραπεζίτες. Με αυτόν τον τρόπο εισάγεται στην ιστορική συζήτηση ένα από τα πιο κρίσιμα ζητήματα της Επανάστασης του 1821, τα δάνεια που πήραν οι Έλληνες από την Αγγλία, η ύπαρξη των οποίων αποσιωπάται ολοκληρωτικά στην αφήγηση του 2^{ου} (νεότερου) βιβλίου και επανέρχεται στο προσκήνιο το διακύβευμα, τα «εθνικά κτήματα». Ως αιτία για την αποφυγή του πρώτου εμφύλιου πολέμου επισημαίνεται η συμβιβαστική ενέργεια του Κολοκοτρώνη να «συνδιαλλαγεί» με την κυβέρνηση προσφέροντάς της αναγνώριση και καταγράφεται η απάντηση της κυβέρνησης να μην κυνηγήσει και τιμωρήσει τους πολιτικούς αντιπάλους της ως στασιαστές. Δίνονται, επομένως, από τους συγγραφείς του βιβλίου στους/στις μαθητές/τριες συγκεκριμένα στοιχεία μέσω των οποίων μπορούν να παρακολουθήσουν την πορεία των γεγονότων αλλά και την εξέλιξη μιας κρίσιμης πολιτικής διαπραγμάτευσης, να σκεφτούν ενδεχομένως εναλλακτικές κινήσεις και τους λόγους για τους οποίους αυτές δεν επιλέχθηκαν.

Β. «Τα πράγματα έδειξαν ότι επρόκειτο μόνο για απλή ανακωχή. Έφτασαν και τα χρήματα του δανείου, που η διαχείρισή τους ήταν μία πρόσδετη πέτρα του σκανδάλου. Άρχισαν οι προστριβές μέσα στο κυβερνητικό σχήμα, οι νησιώτες προσεταιρίστηκαν τους Στερεοελλαδίτες και παραμέρισαν τους Πελοποννήσιους πρόκριτους.

Αυτοί οι τελευταίοι δέχτηκαν τώρα τη σύμπραξη του Κολοκοτρώνη. Ο Κουντουριώτης προκαλώντας τους πρόκριτους της Πελοποννήσου έφτασε στο σημείο να προτείνει να σταλούν στρατεύματα στην Πελοπόννησο, να τρέφονται σε βάρος των κατοίκων.

*Τελικά οι Πελοποννήσιοι αποχώρησαν από την κυβέρνηση (Ιούλιος 1824). Οι ετοιμασίες για το **β' εμφύλιο** είχαν γίνει. Το έναυσμα έδωσε η άρνηση των κατοίκων της Τριφυλλίας να πληρώσουν φόρους στην κυβέρνηση Κουντουριώτη.*

Η κυβέρνηση έστειλε στρατό να επιβάλει τη θέλησή της. Νικήθηκαν οι κυβερνητικοί: οι συγκρούσεις γενικεύτηκαν. Η κυβέρνηση με τα χρήματα του δανείου κίνησε Στερεοελλαδίτες ενάντια στους Πελοποννήσιους. Επικεφαλής ήταν ο Κωλέττης».

Στη συνέχεια η ιστορική αφήγηση δείχνει το ρόλο που έπαιξαν τα δάνεια του Αγώνα στις πολιτικές εξελίξεις τροφοδοτώντας τις υποβόσκουσες αντιθέσεις τόσο στο ίδιο το κυβερνητικό στρατόπεδο όσο και ανάμεσα σε κυβερνητικούς και αντικυβερνητικούς με την αποκρυστάλλωση στο τέλος δύο στρατοπέδων, αυτό των Στερεοελλαδιτών που υποστηριζόταν από την κυβέρνηση και αυτό των

Πελοποννησίων όπου προσχώρησε ο Κολοκοτρώνης, τα οποία θα φτάσουν στην ένοπλη σύγκρουση που θα τελειώσει με ήττα των κυβερνητικών στρατευμάτων.

Β. «Στις συγκρούσεις σκοτώθηκε ο γιος του Κολοκοτρώνη Πάνος (13 Νοεμβρίου 1824). Ο Γέρος του Μοριά βαθιά θλιμμένος αποσύρεται στη Στεμνίτσα. Οι συγκρούσεις συνεχίζονται. Οι κυβερνητικοί έχουν το πλεονέκτημα ότι διαχειρίζονται και το δάνειο και εξαγοράζουν μικροκαπεταναίους με μισθούς για τους ίδιους και τους στρατιώτες τους, σε (πραγματικούς και) εικονικούς αριθμούς. Οι λεηλασίες ξεπερνούν κάθε περιγραφή. Ο Δ. Πλαπούτας, ως τότε ουδέτερος, μεσολάβησε για ειρήνευση. Ο Κολοκοτρώνης δέχτηκε να παραδοθεί, μαζί του και οι Δεληγιανναίοι, οι Νοταράδες, ο Σισσίνης και άλλοι. Τους έκλεισαν στη φυλακή (6 Φεβρουαρίου 1825). Τον Απρίλιο η κυβέρνηση κατάφερε να υποτάξει και τον Οδυσσέα Ανδρούτσο. Τον φυλάκισαν στην Ακρόπολη, όπου σε λίγο δολοφονήθηκε (5 Ιουνίου 1825)».

Στην τελευταία αυτή παράγραφο της αναφοράς στους εμφύλιους πολέμους γίνεται ακόμα πιο ξεκάθαρος ο τρόπος με τον οποίο οι εκπρόσωποι της κυβέρνησης χρησιμοποίησαν τα δάνεια του Αγώνα, προκειμένου να εκμαυλίσουν πολέμαρχους που ηγούνταν μικρότερων επαναστατικών ομάδων για να εξασφαλίσουν την υποστήριξη τους ενάντια στον Κολοκοτρώνη και στους άλλους καπετάνιους, ενώ διεκτραγωδούνται οι επιπτώσεις με τους δεκάδες νεκρούς, ανάμεσα στους οποίους και ο γιος του Κολοκοτρώνη, με την απομάκρυνση του τελευταίου, την παράδοση και φυλάκιση των καπετάνιων, τη δολοφονία του Οδυσσέα Ανδρούτσου.

Μπορούμε, επομένως, να πούμε ότι στο κεφάλαιο καταγράφονται τα πολιτικά γεγονότα-κλειδιά για την κατανόηση της περιόδου, αποσαφηνίζεται το επίδικο αντικείμενο της κοινωνικής και πολιτικής διαμάχης που καταδεικνύει τον κοινωνικό χαρακτήρα του Αγώνα, η διαχείριση δηλαδή των εθνικών γαιών, επισημαίνονται οι πολιτικοί καιροσκοπισμοί, οι χρηματισμοί, οι σκοπιμότητες και οι επιπτώσεις τους στην υπόθεση της Επανάστασης. Φωτίζονται δηλαδή τα «κοινωνικά πεδία» (Bourdieu 2002, 2000) στα οποία λαμβάνουν χώρα οι διεκδικήσεις και οι αντιπαραθέσεις, επιτρέποντας στους μαθητές και στις μαθήτριες να σκεφτούν την κατάσταση στη συνθετότητά της. Επίσης η γρήγορη καταγραφή των γεγονότων που έχει ένταση, κορυφώσεις και ανατροπές μπορεί να προσελκύσει την προσοχή και να προσφέρει το κίνητρο στους/στις μαθητές/τριες να αναζητήσουν περαιτέρω στοιχεία και να συζητήσουν πάνω στο θέμα κάνοντας ακόμα και επίκαιρες συγκρίσεις και τροφοδοτώντας τον διάλογο στην κατεύθυνση μιας περισσότερο κριτικής θεώρησης των ιστορικών γεγονότων.

Η έκβαση της Επανάστασης

Η αποτίμηση της Επανάστασης του 1821 εύλογα διαφέρει στα δύο ιστορικά βιβλία. Ίσως μάλιστα αυτή η τελευταία να είναι η χαρακτηριστικότερη του διαφορετικού ιδεολογικού πρίσματος μέσα από το οποίο οι συγγραφείς των βιβλίων αυτών «διαβάζουν» και εκθέτουν τα ιστορικά γεγονότα.

Α. «Η Μικρή Ελλάδα της εποχής ήταν ο "αρραβώνας" του "περιούσιου λαού" με τον Κύριό του για τη μέλλουσα ολοκλήρωση της απελευθέρωσης όλων των Ελλήνων, σύμφωνα με μεταγενέστερη ευσεβή εθνική ευχή.

Το πολίτευμα των Ελλήνων διαμόρφωσαν εν τέλει οι "φυσικοί ηγέτες" του τόπου, οι πρόκριτοι, οι αρχιερείς και οι καπετάνιοι, με τη συνδρομή των "προκομμένων" του έθνους, των λογίων. Αυτοί ήταν τότε οι "πολιτικώς ενήλικες" και αυτοί ήλεγχαν την επαναστατική εξουσία, αυτοί στήριξαν την επανάσταση, χωρίς δε τη στήριξή τους μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ότι η επανάσταση θα είχε καταρρεύσει. Ήταν το "παλαιόν σύστημα" των προεστών και των αρχιερέων [...]

Προϊόν των καιρών και των πολιτικών συνθηκών που επικρατούσαν ήταν και η προικοδότηση της Ελλάδας με μοναρχικό πολίτευμα το 1832. Δεν ήταν το πολίτευμα αυτό αντίθετο προς την εκπεφρασμένη διά των αντιπροσώπων του βούληση του ελληνικού λαού. Αντίθετη προς τη βούληση ήταν η απουσία Συντάγματος. Ο πρώτος ηγεμόνας των Ελλήνων, ο Όθων, γιος του φιλέλληνα βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου των Βιτελσβάχων, έγινε δεκτός στην καθημαγμένη από τον πόλεμο Ελλάδα, σύμφωνα με όλες τις διαθέσιμες μαρτυρίες, ως μεσσίας, με ανακούφιση και ενθουσιασμό. Η ευτυχής κατάληξη του σκληρού δεκαετούς αγώνα για την ελευθερία και ο ρομαντισμός που είχε εισβάλει ορμητικός στην Ελλάδα επέτρεπαν στους Έλληνες του νέου βασιλείου εκδηλώσεις ανυπόκριτης χαράς και αισιοδοξίας για το μέλλον».

Η αποτίμηση της έκβασης του Αγώνα ξεκινάει στο 2^ο (νεότερο) βιβλίο με έναν λόγο κηρυγματικό, που δανείζεται όρους από το εκκλησιαστικό λεξιλόγιο κατασκευάζοντας μια αλληγορία μέσα από την οποία φαίνεται να επιχειρείται η καταξίωση με μεταφυσικούς όρους της προσπάθειας του ελληνικού λαού να δημιουργήσει ανεξάρτητο κράτος και μια προφητικής κοπής πρόβλεψη της ολοκληρωτικής δικαίωσής του στο μέλλον. Ο βιβλικός χαρακτήρας του λόγου μετακινεί τα γεγονότα από το έδαφος της ιστορίας στο έδαφος της θρησκείας, προσδίδοντάς τους ένα σωτηριολογικό και ταυτόχρονα κρυπτικό και δυσερμήνευτο περιεχόμενο.

Στη συνέχεια, η αφήγηση εκφράζει τη βεβαιότητα ότι το πολίτευμα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους καθορίστηκε με τρόπο αναπόφευκτο από αυτούς που αποκαλεί «παλαιό σύστημα» και χρίζει ως «φυσικούς» και «προκομμένους» ηγέτες του τόπου και «ενήλικες» πολιτικά, παρουσιάζοντας ως φυσική και επιβεβλημένη την υπερίσχυση αυτών των κοινωνικών δυνάμεων έναντι των υπολοίπων. Σε αυτούς αναγνωρίζει ικανότητες και ωριμότητα και αποδίδει τα εύσημα της νίκης (χωρίς τεκμηρίωση), υπονοώντας ότι οι πολιτικοί αντίπαλοί τους ήταν κατ' αντιπαράθεση ανεπρόκοποι και ανήλικοι ή έστω λιγότερο «προκομμένοι» και ώριμοι (χωρίς τεκμηρίωση) και ότι επομένως η υπερίσχυσή τους στον Αγώνα θα ερχόταν σε αντίθεση με τη «φυσική» τάξη πραγμάτων.

Στην ίδια λογική το μοναρχικό πολίτευμα δεν θεωρείται μονάχα αναπόφευκτο για το νέο ελληνικό κράτος αλλά εξυμνείται ως προίκα, αφού όπως ο πατέρας-κηδεμόνας φροντίζει να εφοδιάσει την κόρη του με μια σημαντική προίκα προκειμένου να της εξασφαλίσει έναν καλό γάμο και την κοινωνική αποκατάσταση, έτσι υπονοείται πως αντίστοιχα οι Ευρωπαίοι κηδεμόνες της Ελλάδας φρόντισαν να την εξοπλίσουν, «προικοδοτήσουν», με το κατάλληλο πολίτευμα, πρόκριμα για την ευρωπαϊκή της αποκατάσταση, πολίτευμα που μάλιστα η αφήγηση βεβαιώνει ότι ήταν σύμφωνο με τις επιθυμίες των Ελλήνων.

Ως ρεαλιστικό αποκύημα των τότε συνθηκών αντιμετωπίζεται και ο διορισμός του Όθωνα ως βασιλέα της Ελλάδας, ο οποίος μέσα από μια θρησκευτική ορολογία παρουσιάζεται ως ο «Κύριος», δηλαδή ο σωτήρας-λυτρωτής, με τον οποίο συναντιέται στις συνθήκες της απελευθέρωσης το εκλεκτό έθνος, ο «περιούσιος λαός», όπως αποκαλούνται οι Έλληνες, ένας χαρακτηρισμός που ενισχύει την κυρίαρχη αφήγηση περί εθνικής ανωτερότητας διαμέσου της μεταφυσικής καταξίωσης του έθνους. Υπογραμμίζεται δε η φιλελληνική καταγωγή του Βαυαρού ηγεμόνα, από την οποία τεκμαίρεται η ευνοϊκή στάση του προς τους Έλληνες, ενώ ως μοναδικό πρόβλημα του μοναρχικού πολιτεύματος και της διαχείρισής του από τον μονάρχη θεωρείται η απουσία συντάγματος. Τέλος χαρακτηρίζεται «ευτυχής» η κατάληξη του επαναστατικού αγώνα και παρουσιάζεται πάνδημη και ενθουσιώδης η υποδοχή του βασιλιά από τους Έλληνες.

Οι απόψεις αυτές των συγγραφέων διατυπώνονται για άλλη μια φορά ως αντικειμενική και αδιαμφισβήτητη αλήθεια μέσω της επιστημικής τροπικότητας που εκφράζει τη βεβαιότητα. Οι συγγραφείς του κειμένου αξιοποιώντας το κύρος της επιστημονικής αυθεντίας φαίνεται να διατυπώνουν έγκυρες κρίσεις που δεν μένει παρά να γίνουν αποδεχτές από τον αναγνώστη και την αναγνώστρια. Συνεπώς το υπό εξέταση κείμενο μπορεί να χαρακτηριστεί χειραγωγητικό, καθώς επιχειρεί να επιβάλει την κυρίαρχη ανάγνωση της ιστορικής περιόδου, αντιμετωπίζει τους/τις

εκπαιδευτικούς και τους μαθητές/τριες ως παθητικά υποκείμενα που θα συνταχθούν αναντίρρητα με τις προαναφερόμενες θέσεις και σε καμιά περίπτωση δεν προάγει τον κριτικό γραμματισμό τους. Πρόκειται για μια ιστορική αφήγηση συμβατική, που συντάσσεται με την κυρίαρχη εθνική ιδεολογία και προσανατολίζεται στη συντήρηση παραδοσιακών μορφών και σχέσεων εξουσίας.

Β. «Με τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης (Καλεντέρ Κιοσκ, 9-21 Ιουλίου 1832) η Τουρκία αναγνώρισε τα νέα σύνορα (Παγασητικού-Αμβρακικού) του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Η πράξη αυτή τερμάτιζε επίσημα τη δεκάχρονη πάλη του ελληνικού λαού. Ο μεγαλειώδης αγώνας είχε δικαιωθεί, όχι όμως ανάλογα με τις θυσίες. Τα σύνορα του νέου κράτους ήταν ασφυκτικά, αφού έμειναν απέξω περιοχές που είχαν κρατήσει ένα μεγάλο μέρος από το βάρος του Αγώνα (π.χ. Σάμος, Χίος, Κρήτη). Το νέο κράτος είχε αναμικτή οικονομία και σοβαρά κοινωνικά προβλήματα (π.χ. δε διανεμήθηκε ούτε αξιοποιήθηκε η εθνική γη, στρατιές ολόκληρες αγωνιστών έμειναν ακτήμονες και σε λίγο θα καταφύγουν στη ληστεία για να ζήσουν). Το νέο κράτος άρχισε την πορεία του με τη δολοφονία του πρώτου Κυβερνήτη και αποκτούσε βασιλιά, "Σύνταγμα ηγεμονικό" και τρεις προστάτιδες δυνάμεις, δηλαδή θεσμούς που δεν είχαν ποτέ οι ραγιάδες επιζητήσει επίσημα με αυτή τη μορφή. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες ο Ελληνισμός θα πορευτεί ολόκληρο τον 19^ο και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα».

Στην ιστορική αφήγηση του 1^{ου} (παλαιότερου) βιβλίου η έκβαση του Αγώνα δεν παρουσιάζεται με τον ίδιο τρόπο, αφού θεωρείται ότι η δικαίωση δεν ήταν ανάλογη των θυσιών. Το αναντίστοιχο των θυσιών και των αποτελεσμάτων της ελληνικής Επανάστασης εντοπίζεται κυρίως στο ζήτημα των συνόρων, των εθνικών γαιών και των πολιτειακών θεσμών του νεοσύστατου κράτους.

Ως προς το πρώτο ζήτημα διαπιστώνεται ότι τα σύνορα του νέου κράτους ήταν από τη μια εξαιρετικά περιορισμένα και από την άλλη ότι δεν περιλάμβαναν περιοχές που είχαν συμμετάσχει με όλες τους τις δυνάμεις και είχαν στηρίξει τα μέγιστα την ελληνική επανάσταση, όπως τα νησιά του Β. Αιγαίου και η Κρήτη. Ως προς το δεύτερο ζήτημα επισημαίνεται ότι η γη που απελευθερώθηκε από τη φυγή των ηττημένων Οθωμανών, τα περίφημα τσιφλίκια, δεν αποδόθηκαν στους αγωνιστές αλλά τα ιδιοποιήθηκαν οι Έλληνες μεγαλογαιοκτήμονες, με αποτέλεσμα οι απλοί άνθρωποι που πολέμησαν για την ανεξαρτησία να γυρνούν ανέστιοι και πένητες και κυρίως κυνηγημένοι και αδικαίωτοι. Τέλος, υπογραμμίζεται ότι η δολοφονία του Καποδίστρια, του νόμιμου πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδας, που η έλευσή του και η ανάληψη της πολιτικής εξουσίας και επομένως της ευθύνης για την οργάνωση του ελληνικού κράτους αποτέλεσε επιθυμία των επαναστατημένων Ελλήνων και επίσημη

απόφαση της Γ' Εθνοσυνέλευσης στην Τροιζήνα, ήταν η «αρνητική προίκα» –για να επιχειρήσουμε έναν παραλληλισμό με τον όρο «προικοδότηση» στο νεότερο βιβλίο– του νεοσύστατου κράτους μαζί με τον Βαυαρό βασιλιά, το ηγεμονικό σύνταγμα και τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις, που ανέλαβαν αυτοβούλως και απρόσκλητες το έργο της «προστασίας» του επαναστατημένου λαού.

Είναι φανερό πως η ιδεολογική τοποθέτηση του παλαιότερου βιβλίου είναι διαφορετική από αυτήν του νεότερου. Δεν φυσικοποιεί την έκβαση του Αγώνα αναγνωρίζοντας μια *a priori* και ελέω Θεού πρωτοκαθεδρία στις δυνάμεις που υπερίσχυαν πολιτικά σε αυτόν. Αντίθετα, ερμηνεύει την έκβασή του, την περιορισμένη εδαφική έκταση του ελληνικού κράτους, που όσο πιο μικρό τόσο πιο ελεγχόμενο θα ήταν, καθώς και την εγκαθίδρυση πολιτειακών θεσμών αυταρχικών, επιβαλλόμενων από τις Μεγάλες Δυνάμεις και με τέτοιον τρόπο συγκροτημένων, ώστε να αποκλείεται από αυτές η συμμετοχή των Ελλήνων και κυρίως των επαναστατών, ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης συμφερόντων σε ευρωπαϊκό αλλά και σε τοπικό επίπεδο.

Η ήπια τροπικότητα μέσω των οποίων εκφράζονται αυτές οι θέσεις αφήνει περιθώρια προβληματισμού και συζήτησης για τη διερεύνηση των σχέσεων εξουσίας που εμφανίζονται στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Γίνεται σαφές ότι η κοινωνική μήτρα του λόγου των κειμένων του εν λόγω βιβλίου είναι πιο ανανεωτική και δημιουργική συγκριτικά με αυτήν του νεότερου σχολικού βιβλίου, που εμφανίζεται πολύ περισσότερο συμβατική και κανονιστική.

Συμπεράσματα

Αν δεχτούμε ότι το σχολείο είναι ένας από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, τότε τα γνωστικά αντικείμενα που εντάσσονται στο αναλυτικό πρόγραμμα καθώς και οι πόροι μέσα από τους οποίους πραγματοποιείται η διδασκαλία τους δεν μπορεί παρά να είναι κατάφορτα με ιδεολογία. Αν δεχτούμε επίσης, παρακολουθώντας τη λογική του Μαρξ, ότι «*οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι κάθε φορά οι κυρίαρχες ιδέες*» (Μαρξ 1989, 94), και ακόμα παραπέρα ότι στόχευση πρωταρχική της κυρίαρχης τάξης είναι όχι απλά η επιβολή των όρων της κυριαρχίας της μέσω της επιβολής των ιδεών της αλλά η ηγεμονία της, δηλαδή η παρουσίαση των κυρίαρχων αναπαραστάσεων με τέτοιον τρόπο «*ώστε οι άνισες σχέσεις εξουσίας και προνομίων να παραμένουν κρυφές*» (McLaren 2007, 303), έτσι που οι υποτελείς τάξεις να τίθενται σιωπηρά και αδιαμαρτύρητα υπό την ηθική και πνευματική κηδεμονία της, μέσα από μια διαδικασία εσωτερίκευσης που αποτελεί την κύρια

δύναμή της (Freire 2006, 73), τότε μπορούμε να αναγνωρίσουμε ότι στα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας ανήκει πιθανότατα ένας από τους πρωταγωνιστικούς ρόλους αυτής της άρρητης ιδεολογικής διεργασίας. Και αυτό γιατί μέσα από τα βιβλία της ιστορίας περνά ένα πλήθος κυρίαρχων αναπαραστάσεων και γνωστικών σχημάτων διαμέσου των οποίων κατασκευάζεται η ιστορική πραγματικότητα και «εγκαθιδρύεται μια γνωσιολογική τάξη» (Bourdieu 1999, 239) που αντιστοιχεί στα κυρίαρχα «ταξινομητικά σχήματα» (Bourdieu 1999, 2002). Η σύγκριση ανάμεσα στα δύο βιβλία ιστορίας που διαδέχτηκαν το ένα το άλλο στο βάθος τριών δεκαετιών νομίζουμε πως το καταδεικνύει.

Και για τις δύο εν λόγω ιστορικές αφηγήσεις το έθνος είναι «αυτονόητο» (Hobsbawm 2012, 131), μια «πρωταρχική και αμετάβλητη κοινωνική οντότητα» (Hobsbawm 1994, 22), ο ελληνισμός, που φύσει εμπεριέχει το αξιακό φορτίο το οποίο εκφράζει την «οντολογική φύση» των ανθρώπων που τη συναποτελούν φανερώνοντας πρόδηλα την ομοιογένειά τους (Τσουκαλάς 1999, 206-207). Επομένως θα μπορούσαμε να πούμε ότι και οι δύο αφηγήσεις εκκινούν και πραγματοποιούνται από τη σκοπιά της εθνικής ιδεολογίας, ο τρόπος όμως που βλέπουν τα γεγονότα, τα κίνητρα, την έκβαση της Επανάστασης του 1821 διαφέρει σε πολλά σημεία και αυτό έχει σχέση με τους επιστήμονες που τα συνέγραψαν και τις κοινωνικές και πολιτικές παραμέτρους της ιστορικής στιγμής όπου έγινε αυτό.

Το 1^ο (παλαιότερο) βιβλίο, που μακροημέρευσε για μια εικοσαετία, γράφτηκε στη Μεταπολίτευση, την πρώτη περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα, κάτω από τις πολιτικές στοχεύσεις ενός κεντροαριστερού προσανατολισμού με κινηματικά ερείσματα που επέτρεπε την αξιοποίηση μαρξιστικών και νεομαρξιστικών θεωρητικών προσεγγίσεων (Γρόλλιος & Γούναρη 2016, 15-26). Ως εκ τούτου, η θεώρηση της σημαντικότητας για τη δημιουργία και μετέπειτα λειτουργία του ελληνικού κράτους ιστορικής περιόδου του Αγώνα χαρακτηρίζεται από μια κριτική στάση απέναντι στις αποκαλούμενες Μεγάλες Δυνάμεις και την πολιτική τους στην περιοχή της Μεσογείου, από μια ορισμένη ταξική οπτική και άρα από μια κριτική θέση απέναντι στις εγκαθιδρυμένες σχέσεις κοινωνικής και πολιτικής κυριαρχίας και στη νομιμοποίησή τους. Στο έδαφος, με άλλα λόγια, αυτών των κοινωνικών και πολιτικών πόρων, οι συγγραφείς του βιβλίου προσέγγισαν τα ιστορικά γεγονότα από την οπτική των βαθύτερων οικονομικών και κοινωνικών διεργασιών που οδήγησαν σε αυτά, της σύγκρουσης συμφερόντων και της διαπάλης των κοινωνικών τάξεων αλλά και των αντιμαχόμενων πολιτικών μερίδων που τις εκπροσωπούσαν. Σε αυτές τις κατευθύνσεις κινείται τόσο η ιστορική αφήγηση, όσο και οι πηγές που παρατίθενται συμπληρωματικά και αποσαφηνιστικά στα σχετικά κεφάλαια του παλαιότερου βιβλίου.

Θα λέγαμε, επομένως, ότι υπό αυτό το πρίσμα η αφήγηση του 1^{ου} βιβλίου τροφοδοτεί με συγκεκριμένα ιστορικά στοιχεία τους/τις εκπαιδευτικούς και τους/τις μαθητές/τριες αλλά και τους/τις εισάγει στη λογική των σχέσεων κυριαρχίας ανάμεσα στα έθνη-κράτη αλλά και στις κοινωνικές τάξεις, καθώς και στη λογική οικονομικών και κοινωνικών παραγόντων που διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό αφ' ενός τις πολιτικές αντιπαραθέσεις και αφ' ετέρου την προσωπική στάση των ηγετών που έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε αυτές, καθώς και στην έκβαση των γεγονότων. Φαίνεται επομένως ότι η εν λόγω ιστορική αφήγηση έχει στόχο να προβάλει μια περισσότερο πολύπλευρη και σύνθετη εικόνα του κόσμου και της ζωής συμβάλλοντας αποφασιστικά στον προβληματισμό, την αμφισβήτηση και την αναζήτηση, στην κατεύθυνση αυτού που με μια λέξη οι κριτικοί παιδαγωγοί ονομάζουν «αντίσταση». Μια τέτοια στάση θα γινόταν αντιληπτή από την Κριτική Παιδαγωγική ως μια διαδικασία χειραφέτησης και θα είχε ως αποτέλεσμα τόσο την προσωπική ενδυνάμωση των μαθητών και μαθητριών όσο και μια ευνοϊκή τοποθέτηση απέναντι στην προοπτική του κοινωνικού μετασχηματισμού (McLaren 2007, 287).

Το νεότερο βιβλίο γράφεται στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας, σε μια περίοδο στην οποία κορυφώνονται οι νεοφιλελεύθερες και νεοσυντηρητικές εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, οι υπαγορευμένες από την Ευρωπαϊκή Ένωση, που επιδιώκουν να σύρουν την εκπαίδευση στους δρόμους της πειθάρχησης και της ιδιωτικοποίησης (Γρόλλιος & Γούναρη 2016, 91-96). Μάλιστα, όπως αναφέρει σε σχετική συνέντευξή του ο καθηγητής Γ. Μαργαρίτης (2013), το βιβλίο γράφεται από στελέχη του Ινστιτούτου και του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Καραμανλής» με ανάθεση και όχι έπειτα από διαγωνισμό (Βούρη & Γατσωτής 2011). Το ιδεολογικό στίγμα επομένως αλλάζει και οι επιλογές του καινούριου βιβλίου της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας κινούνται προς την κατεύθυνση του να διανείμουν και να νομιμοποιήσουν γνώσεις που συγκροτούν την κυρίαρχη εθνική ιδεολογία και κουλτούρα και επομένως να εξυπηρετήσουν τη λογική της κοινωνικής και πολιτισμικής αναπαραγωγής (Bourdieu & Passeron 2014, Giroux 1983), ελαχιστοποιώντας τα περιθώρια αμφισβήτησης απέναντι στην κυρίαρχη ιστορική αφήγηση και στη λογική της για τη συγκρότηση, τη λειτουργία και την πορεία τόσο του ελληνικού εθνικού κράτους όσο και των ανθρώπινων κοινωνιών γενικότερα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η ιστορική αφήγηση αγνοεί τον κοινωνικό και εξαίρει τον εθνικό χαρακτήρα της Επανάστασης του 1821, εξιδανικεύει το ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων μέσα από μια ευρωκεντρική οπτική (Φραγκουδάκη 1997, Φύτρος 2015), αποσιωπά τους δύο εμφύλιους πολέμους και το σφετερισμό των εθνικών γαιών, ενώ στο ίδιο πνεύμα οι ερωτήσεις του βιβλίου πάνω στις πηγές δεν οδηγούν στην κριτική

επεξεργασία τους αλλά στη μηχανιστική αναπαραγωγή τους (Βούρη & Γατσωτής 2011).

Θα λέγαμε ότι η ιστορική αυτή αφήγηση χρησιμοποιεί αυτό που ο Donald Macedo αποκαλεί «*παραπλανητική γλώσσα*» (1994, 463), μια γλώσσα δηλαδή που, μέσα από έναν επιφανειακά ουδέτερο και αντικειμενικό χαρακτήρα, μέσα από αοριστολογίες και γενικότητες αλλά και από μια πομπώδη, ασαφή φρασεολογία και ατεκμηρίωτους αξιολογικούς χαρακτηρισμούς (Βούρη & Γατσωτής 2011), επιχειρεί να καλύψει με έναν μανδύα ουδετερότητας την ιδεολογική παρουσίαση της ιστορικής πραγματικότητας, μετατρέποντας τις αξίες από τις οποίες εμφορείται και μέσα από το πρίσμα των οποίων βλέπει την πραγματικότητα αυτή σε αναμφισβήτητα γεγονότα (Apple & Weis 1983, 145). Με αυτό τον τρόπο η γλώσσα της ιστορικής αφήγησης και η επιστημονική αυθεντία που αντιπροσωπεύει αποπροσανατολίζει ή προκαλεί σύγχυση στους μαθητές και τις μαθήτριες, γιατί δεν τους/τις προσφέρει συγκεκριμένα δεδομένα για να σκεφτούν, ενώ κρατά τη σκέψη τους σε ένα επίπεδο ρηχό, γιατί καταφεύγει σε κοινοτυπίες, στερεότυπα και μεταφυσικού τύπου συσχετίσεις προκειμένου να ερμηνεύσει τα γεγονότα. Η Κριτική Παιδαγωγική, «*ως αμφισβήτηση της αυξανόμενης επιβολής της κυρίαρχης αφήγησης στην κοινωνία γενικά και στα σχολεία ειδικά*» (Νικολακάκη 2011, 21), δεν θα μπορούσε παρά να βλέπει σε αυτή την ιστορική αφήγηση έναν πολέμιο της κριτικής σκέψης και της χειραφέτησης των μαθητών και μαθητριών.

Το ιδεολογικό, επομένως, στίγμα του κάθε βιβλίου είναι, παρά την αρχική ομοιότητά τους, σημαντικά διαφορετικό. Απηχεί τις διαφορετικές θέσεις και στοχεύσεις των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που επικρατούν τις χρονικές περιόδους κατά τις οποίες αναθέτονται, γράφονται και εισάγονται στο σχολείο τα βιβλία της ιστορίας και επιβεβαιώνει το γεγονός ότι δεν υπάρχει ουδέτερη καταγραφή των ιστορικών γεγονότων. Όπως ακριβώς το τοποθετεί ο McLaren, «*η γνώση είναι πάντοτε μια ιδεολογική κατασκευή, η οποία συνδέεται με συγκεκριμένα συμφέροντα και κοινωνικές σχέσεις*» (2007, 312).

Εμείς οι εκπαιδευτικοί είναι επομένως αναγκαίο να συζητάμε, στο μέτρο του δυνατού, με τους μαθητές και τις μαθήτριές μας το γεγονός αυτό, εντοπίζοντας ταυτόχρονα και τους τρόπους με τους οποίους αυτή η ιδεολογική κατασκευή αποτυπώνεται στο κάθε βιβλίο. Έτσι θα αποστασιοποιηθούμε από την εργαλειακή αντίληψη σύμφωνα με την οποία η γνώση είναι πάντοτε ένα σύνολο επιστημονικά εξακριβωμένων πληροφοριών και αληθών διαπιστώσεων που πρέπει να κατακτηθεί και θα απομυθοποιήσουμε τη μυθοποιημένη γλώσσα του σχολικού εγχειριδίου, που λειτουργεί ως αυθεντία, τοποθετώντας την στις ιστορικές παραμέτρους της ύπαρξής της (Bourdieu 1999, 160-167). Με αυτό τον τρόπο θα συντελέσουμε, κατά το

δυνατόν, στον κριτικό γραμματισμό των νέων παιδιών και σε μια ενεργητική, αφυπνισμένη συμμετοχή τους στις αναζητήσεις και τις ανατρεπτικές προσπάθειες του παρόντος και του μέλλοντος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Althusser, L.** (1978), *Θέσεις*, μτφρ. Γ. Κρητικός. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Άντερσον, Μπ.** (1997), *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα. Αθήνα: Νεφέλη.
- Apple, M., Weis, L.** (1983), «Ιδεολογία και πρακτική στη σχολική εκπαίδευση. Μια πολιτική και εννοιολογική εισαγωγή», στο Γούναρη, Π., Γρόλλιος Γ. (επιμ.), *Κριτική Παιδαγωγική. Μια συλλογή κειμένων*. Αθήνα: Gutenberg, 121-159.
- Bourdieu, P.** (2015), *Η ανδρική κυριαρχία*, μτφρ. Ε. Γιαννοπούλου. Αθήνα: Πατάκης.
- Bourdieu, P.** (2002), *Η Διάκριση*, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη. Αθήνα: Πατάκης.
- Bourdieu, P.** (1999), *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Bourdieu, P.** (2000), *Πρακτικοί λόγοι για τη θεωρία της δράσης*, μτφρ. Ρ. Τουτουζή. Αθήνα: Πλέθρον.
- Bourdieu, P., Passeron, J.-Cl.** (2014), *Η αναπαραγωγή. Στοιχεία για μια θεωρία του εκπαιδευτικού συστήματος*, μτφρ. Γ. Καράμπελας. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βούρη, Σ., Γατωτής, Π.** (2011), «Ζητήματα διδασκαλίας της Ιστορίας στην Ελλάδα. Αδράνεις και καινοτομίες στο σχολικό εγχειρίδιο για το μάθημα «Ιστορία Γενικής Παιδείας» της Γ' Λυκείου (2007)», *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Δ. Ε. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* 23: 37-68.
- Fairclough, N.** (1992), *Discourse and social change*. USA: Polity Press.
- Freire, P.** (2006), *Δέκα επιστολές προς εκείνους που τολμούν να διδάσκουν*, επιμ. Τ. Λιάμπας. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Gellner, E.** (1992), *Έθνη και Εθνικισμός*, μτφρ. Δ. Λαφαζάνη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Giroux, H.** (1993), «Επανεξετάζοντας την υπόσχεση της Κριτικής Παιδαγωγικής: Ένας πρόλογος», στο Νικολακάκη, Μ. (επιμ.), *Η Κριτική Παιδαγωγική στο Νέο Μεσαίωνα*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 21-26.
- Giroux, H.** (1983), «Θεωρίες της αναπαραγωγής και της αντίστασης στη νέα κοινωνιολογία της εκπαίδευσης», στο Γούναρη, Π., Γρόλλιος, Γ. (επιμ.), *Κριτική Παιδαγωγική. Μια συλλογή κειμένων*. Αθήνα: Gutenberg, 63-120.
- Γρόλλιος, Γ., Γούναρη, Π.** (2016), *Απελευθερωτική και κριτική παιδαγωγική στην Ελλάδα. Ιστορικές διαδρομές και προοπτική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Halliday, M.A.K., Martin, J.R.** (2004), *Η γλώσσα της Επιστήμης*, μτφρ. Γ. Γιαννοπούλου. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Hobsbawm, E.J.** (1994), *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, μτφρ. Χ. Νάντρις. Αθήνα: Καρδαμίτσας.

Hobsbawm, E.J. (2012), *Η εποχή του κεφαλαίου (1848-1875)*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.

Holt, E. (1996). "Reporting on Talk: The Use of Direct Reported Speech in Conversation", *Research on Language and Social Interaction* 29(3): 219-245.

Καστοριάδης, Κ. (1981), *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*, μτφρ. Σ. Χαλικιάς, Γ. Σπαντιδάκη, Κ. Σπαντιδάκης. Αθήνα: Ράππας.

Κολιόπουλος, Ι., Σβολόπουλος, Κ., Χατζηβασιλείου, Ε., Νημάς, Θ., Χελιώτη, Χ. (2007), *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Κοντού, Α. (2012), *Κριτική θεωρία και εκπαίδευση. Adorno & Horkheimer, Habermas, Κριτική Παιδαγωγική*. Αθήνα: Σιδέρης.

Kress, G., Van Leeuwen, Th. (2010), *Η ανάγνωση των εικόνων. Η Γραμματική του Οπτικού Σχεδιασμού*, επιμ. Φ. Παπαδημητρίου). Αθήνα: Επίκεντρο.

Kress, G., Van Leeuwen, Th. (1996), *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. N. York: Routledge.

Λιάκος, Α. (2007), «Βαλκανική κρίση και εθνικισμός», στο Ελεφάντης, Α., Λιάκος, Α., Μανιτάκης, Α., Παπαδημητρόπουλος, Δ., *Ο Ιανός του εθνικισμού και η ελληνική βαλκανική πολιτική*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 9-30.

Μαργαρίτης, Γ. (2013), Συνέντευξη στην *Εφημερίδα των Συντακτών*, 11/02/2013, <http://www.efsyn.gr/?p=22935> (τελευταία ανάκτηση 23/07/2020).

Μαρξ, Κ. (1989), *Γερμανική Ιδεολογία*, μτφρ. Κ. Φιλίνης. Αθήνα: Gutenberg.

Μπονίδης, Κ. (2009), «Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων: θεωρητικές παραδοχές και "παραδείγματα" ανάλυσης», *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση* 13: 86-122.

Μπονίδης, Κ. (2004), *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογίας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Macedo, D. (1994), «Η παιδεία της αποβλάκωσης», στο Γούναρη, Π., Γρόλλιος, Γ. (επιμ.), *Κριτική Παιδαγωγική. Μια συλλογή κειμένων*. Αθήνα: Gutenberg, 436-476.

McLaren, P. (2007), «Κριτική Παιδαγωγική: μια επισκόπηση», στο Γούναρη, Π., Γρόλλιος Γ. (επιμ.), *Κριτική Παιδαγωγική. Μια συλλογή κειμένων*. Αθήνα: Gutenberg, 279-330.

McLaren, P., Farahmandpur, R. (2013), *Για μια παιδαγωγική της αντίστασης*. Αθήνα: Τόπος.

Νάκας, Θ. (1998), *Μια Πολυεπιστημονική Θεώρηση της γλώσσας: Οι επικοινωνιακές λειτουργίες της γλώσσας*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 193-232.

Νικολακάκη, Μ. (επιμ.), *Η Κριτική Παιδαγωγική στο νέο μεσαίωνα*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.

Σέμογλου, Ουρ. (2005), *Πανεπιστημιακές Σημειώσεις*. Θεσσαλονίκη: Τ.Ε.Π.Α.Ε.

Σκουλάτος, Β., Δημακόπουλος, Ν., Κόνδης, Σ. (2003), *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη (1789-1909)*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Τζιόβας, Δ. (1994), «Η δυτική φαντασίωση του ελληνικού και η αναζήτηση του υπερεθνικού», στο, 339-361.

Τσουκαλάς, Κ. (1999), *Η εξουσία ως λαός και ως έθνος. Περιπέτειες σημασιών*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσουκαλάς, Κ. (1994), «Ιστορία, μύθοι και χρησιμοί: η αφήγηση της ελληνικής συνέχειας», στο *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός*. Αθήνα: Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

Φραγκουδάκη, Α., Δραγώνα, Θ. (1997), *Τι είν' η πατρίδα μας*; Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Φύτρος, Π. (2015), «Ιστορία Γ' Λυκείου: Οι απολογητές του συστήματος επελαύνουν», *Περιοδικό Εκπαιδευτική Λέσχη*.

Χατζησαββίδης, Σ., Χατζησαββίδου, Αθ. (2009), *Γραμματική Νέας Ελληνικής Γλώσσας Α, Β, Γ Γυμνασίου*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ-ΠΙ, ΟΕΔΒ.